

Əlyazması hüququnda

KƏRİMULLA ZƏBULLA OĞLU MƏMMƏDZADƏ

**GELİBOLULU MÜSLİHƏDDİN MUSTAFA
SÜRURİ VƏ ONUN “BƏHRÜL-MƏARİF” ƏSƏRİNİN
TƏDQIQI**

5717.01–Türk xalqları ədəbiyyatı

**5721.01–Mətnşünaslıq, mənəvi, mədəni irsə dair qədim
əlyazmaların işlənməsi (tərcüməsi, tədqiqi və
nəşrə hazırlanması)**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Azadə Şahbaz qızı Musayeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əsgər Adil oğlu Rəsulov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi” şöbəsi**

Müdafiə “_18_” 05_ 2016-cı il saat ___ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu nəzdində filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115,VII mərtəbə, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” “_”2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

FD 01.151. Dissertasiya

Şurasının elmi katibi,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlībəyli

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Orta əsrlər Şərq şeiri, o cümlədən, klassik türk poeziyası uzun müddət yunan-Avropa ədəbi-nəzəri meyarları və kateqoriyaları baxımından tədqiq olunmuşdur. Yalnız son dövrdə bu yanaşmanın idraki baxımdan o qədər də səmərəli olmadığı başa düşülmüş, Şərq ədəbiyyatının adekvat araşdırılması və dərk üçün ona bir növ daxildən nəzər salmağın, tipoloji mahiyyətinə uyğun nəzəri-estetik meyarlarla yanaşmağın vacibliyi və aktuallığı vurğulanmışdır. Başqa sözlə, klassik Şərq şeirinin bədii-estetik mahiyyəti, poetika və üslubu o zaman obyektiv şəkildə aydınlaşdırıla bilər ki, özünə doğma olan nəzəri prinsiplər və kateqoriyalar əsasında tədqiq edilsin. Həmin nəzəri prinsip və estetik kateqoriyalar isə klassik poetoloji traktatlarda (risalələrdə) öz dolğun inikasını və elmi təsnifatını tapmışdır.

Məlumdur ki, müsəlman Şərqində təkcə zəngin poeziya deyil, həm də kifayət qədər inkişaf etmiş poetika təlimi mövcud olmuşdur. Əsasən, üç qola (elmi-bədii, elmül-bəyan, elmül-əruz və qafiyə) şaxələnən bu təlim o dövrün bədii təcrübəsini ümumiləşdirməklə onun adekvat anlaşılması üçün bir növ açar rolunu oynayır. Odur ki, son illər həmin təlimi əks etdirən abidələrin nəşri, öyrənilməsi və müqayisəli təhlilinə maraq artmış, istər dünya, istərsə də Azərbaycan şərqşünaslığı və ədəbiyyatşünaslığında bununla bağlı müəyyən elmi uğurlar əldə edilmişdir. Amma mövcud tədqiqatlar, əsasən, ərəbdilli və farsdilli orta əsr qaynaqlarına əsaslanır. Doğrudur, ilkin poetoloji əsərlər ərəb dilində, daha sonra farsca yaranmış, yalnız XV əsrdən etibarən, bu sahədə türk dilində traktatlar meydana çıxmışdır. Lakin məsələ təkcə obyektiv ədəbi-tarixi gerçəklikdə deyil, həm də türkdilli poetika əsərlərinin axtarılıb üzə çıxarılmasında, əlyazma şəklində dünyanın müxtəlif kitabxana və muzeylərində saxlanan bu tip əsərlərin nəşr və tədqiq olunmasındadır. Belə risalələrdən biri də XVI əsrdə yaşamış türk alimi və şairi Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Sürürinin “Bəhrül-məarif” əsəridir.

Klassik poetika əsərləri içərisində özünəməxsus, müəyyən mənada unikal yer tutan “Bəhrül-məarif” (Elm dənizi) əsərinin hərtərəfli tədqiqi və geniş elmi-filoloji təhlili bir neçə cəhətdən aktuallıq kəsb edir. Əvvəla, bir çox analoji abidələrdən fərqli olaraq “Bəhrül-məarif” klassik Şərq poetikasının bir sahəsini deyil, bir neçə sahəsini əhatə edir və bir növ kompleks xarakter daşıyır. Belə ki, ondan əvvəl yaranmış və Azərbaycanda haqqında müəyyən araşdırmalar aparılmış türkdilli poetika əsərlərindən Əlişir Nəvainin “Mizanül-övzan” (Vəznlərin ölçüsü) və Zəhirəddin

Baburun “Əruz risaləsi”, yalnız klassik poetikanın bir qoluna—əruz elminə həsr olunduğu halda, Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsəri əruzla yanaşı, poetik fiqurlar, ədəbi janrlar, nəsr kimi mövzuları da əhatə edir, deməli, bu əsər orta əsrlər müsəlman Şərqiində mövcud olmuş poetoloji təsəvvürlər barədə daha geniş və dolğun informasiya verir.

“Bəhrül-məarif” əsəri XIV əsr Azərbaycan alimi və şairi Şərəfəddin Rami Təbrizinin iki kitabı—“Həqayıq-ül-hədayiq” (Həqiqətlər bağçası) və “Ənis-ül-üşşaq” (Aşıqların dostu) əsərləri ilə sıx bağlıdır. Belə ki, Süruri farsca olan həmin əsərlərdən müəyyən hissələri tərcümə və şərh etmiş, nümunələrlə zənginləşdirərək öz əsərinə əlavə etmişdir. Odur ki, “Bəhrül-məarif” əsəri Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri ilə bilavasitə bağlı olan dəyərli bir abidə kimi diqqəti çəkir və onun öyrənilməsi həm də klassik filoloji düşüncənin təkamülü və transformasiyası baxımından da aktualıq kəsb edir.

“Bəhrül-məarif” əsərini digər poetika risalələrindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də onun klassik poeziyada işlənən təşbəhlərin özünəməxsus kataloqunu ehtiva etməsidir. Bu da orta əsrlər Şərq bədii təfəkkürünü şərtləndirən estetik normanın öyrənilməsində nəzəri və praktik aktualığa malikdir.

Nəhayət, “Bəhrül-məarif” əsəri türk poeziyasının qızıl dövründə yaranmış abidə kimi həmin dövrün bədii axtarışları, estetik tələbləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Bu mənada əsərin araşdırılması, heç şübhəsiz, yalnız ədəbi-nəzəri deyil, həm də ədəbi-tarixi aktualıq daşıyır.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiya işinin başlıca tədqiqat obyektı Gəlibolulu Müslihəddin Mustafa Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsəri, konkret olaraq, onun AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazma nüsxəsidir. Əsərin ədəbi-tarixi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün bir sıra analogi abidələr, o cümlədən, Əlişir Nəvainin “Mizanül-övlan”, Şərəfəddin Rami Təbrizinin “Həqayıq-ül-hədayiq” və “Ənisül-üşşaq” də əsərləri müqayisəli araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsərini hərtərəfli tədqiq etmək və onun klassik Şərq poetikası baxımından elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı elmi vəzifələr qoyulmuşdur:

- Sürurinin dövrü, mühiti və həyatı barədə məlumat vermək;
- Sürurinin elmi-ədəbi irsi, əsərlərinin əlyazma nüsxələri barədə konkret təsəvvür yaratmaq;

- Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsərini ədəbi-tarixi kontekstdə araşdırmaq və onun türkdilli poetoloji traktatlar içərisində yerini müəyyənləşdirmək;
- “Bəhrül-məarif” əsərinin əlyazma nüsxələri barədə məlumatları ümumiləşdirmək, onların elmi-paleoqrafik təsvirini vermək;
- “Bəhrül-məarif” əsərinin bədii-estetik məzmununu şərh etmək, əsərdə əruz və qafiyə, poetik fiqurlar və təşbehlər barədə nəzəri və praktik müddəaları təhlil etmək.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Dövrünün ən fəzilətli alimlərindən, tanınmış şəxsiyyətlərindən biri olan Müslihəddin Mustafa Süruri ilə bağlı məlumatlar, demək olar ki, orta əsrlərdən başlayaraq günümüzdə qədər yazılmış bütün təzkirə, ədəbiyyat tarixləri, əlyazma kataloqları və ensiklopediyalarda yer almışdır.

Süruri ilə bağlı ən geniş məlumatı verən ilk mənbə Xıralızadə Həsən Çələbi təzkirəsidir. Xıralızadə Həsən Çələbi özünün “Təzkirət-üş-şüəra” adlı əsərində Süruri və onun əsərləri ilə bağlı çox qiymətli faktlar təqdim etmişdir¹. Süruri ilə bağlı məlumat verən ikinci böyük mənbə isə Bəyani Mustafa bin Cərullahın “Təzkirət-üş-şüəra”sıdır. Bu mövzuya aid məlumatların yer aldığı başqa bir mənbə isə Mustafa Alinin “Künhül-əxbar” (Xəbərlərin əsası) əsərinin təzkirə qismidir. Salim Əfəndinin “Təzkireyi-Salim”i, Qəstəmonulu Lətifinin “Təzkireyi-Lətfi”, Səhi Bəyin “Həşt-behişt” (Səkkiz cənnət) kimi orta əsr mənbələrində də Süruri ilə bağlı müfəssəl məlumatlar yer almışdır.

Sürurinin həyat və yaradıcılığına işıq salan digər əski qaynaqlarda, Bursalı Məhməd Tahirin “Osmanlı müəllifləri”, Məhməd Sürəyyanın “Sicilli-Osmani”, Əlaəddin Gövşanın “Türk məşhurları”, Şəmsəddin Saminin “Qamus-i-ələm” (Xüsusi isimlər lüğəti), Faiq Rəşadın “Əslaf” (Sələflər) kimi tanınmış, sanballı məxəzlərdə də Süruri ilə bağlı çox dəyərli bilgiler yer almışdır.

“Böyük türk klassikləri”, “İslam ensiklopediyası”, “Türk dili və ədəbiyyatı ensiklopediyası”, “Meydan Laresse”, “İslami türk ədəbiyyatı” və s. kimi müasir dövrlərə aid nəşrlərdə də Müslihəddin Mustafa Süruri ilə bağlı ətraflı məlumatlara rast gəlmək olar.

Günümüzdə Sürurinin ədəbi irsinin əlyazma nümunələri Şərq və Avropanın bir çox məşhur muzey və kitabxanalarında qorunmaqdadır. Süruriyə aid əsərlər və bu əsərlərin əlyazma nüsxələri haqqında məlumatlar əldə etmək məqsədilə müraciət etdiyimiz ilk belə bir mənbə Topqarı Saray Muzeyi kitabxanasının Fəhmi Ədhəm Karatay tərəfindən hazırlanmış

¹ Kınalızadə Hasan Çələbi. Tezkiretüş-Şuara. c I, Ankara, 1989, s. 154

“Türkçə yazmalar kataloqu”dur. Bu kataloqu I cildində Sürurinin Topqarı Saray Muzeyində qorunan “Tərcüme-yi-Zəhirət-il-mülük” (Hökmdarların görünüşü əsərinin tərcüməsi) əsərinin üç əlyazma nüsxəsi və “Hilyətül-mülük” (Hökmdarların gözəl üzlərinin təsviri) əsərinin də iki əlyazma nüsxəsi ilə bağlı ətraflı məlumatlar yer alır². Eyni kataloqu ikinci cildində isə Sürurinin ən qiymətli sayılan “Bəhrül-məarif” əsərinin dörd, “Şərhi-Müəmmiyati-Mir Hüseyn” (Mir Hüseynin “Müəmmalar” əsərinin açıqlaması) əsərinin isə iki nüsxəsi ilə bağlı məlumatlar verilmişdir.

Mövzu ilə bağlı müraciət etdiyimiz digər bir mənbə isə İstanbul Universiteti kitabxanasının əlyazmalar kataloqudur. Burada Sürurinin “Şərhi-Divani-Hafiz” adlı əsərinin üç əlyazma nüsxəsi haqqında geniş məlumat yer alır. Süruri əsərlərinin nüsxələri haqqında məlumatların yer aldığı digər bir məxəz isə Əhməd Atəşin nəşrə hazırladığı “İstanbul kitabxanalarında farsca mənzum əsərlər” kataloqudur. Müəllif burada Sürurinin “Şərhül-Məsnəvi” əsərinin üç, “Şərhi-Gülüstən” əsərinin isə iki əlyazma nüsxəsi ilə bağlı məlumat təqdim etmişdir³.

“Türkiyə yazmalar toplu kataloqunda” isə Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsərinin Süleymaniyyə kitabxanasında qorunan 34 Sü-Tarlan 113 şifrlı nüsxəsi ilə bağlı məlumat verilmişdir. Sürurinin başqa bir məşhur əsəri olan “Şərhi-Divani-Hafiz” əsərinin digər bir əlyazma nüsxəsi ilə bağlı məlumata isə “Konya Mövlana müzesi yazmaları” kataloqunda rast gəlirik. Burada Sürurinin adıçəkilən əsərinin Konya Mevlana muzeyində qorunan bir nüsxəsi haqqında geniş informasiya yer alır. Bu qeydlər içərisində diqqətimizi çəkən bir məqam bütün haşiyə və söz izahlarının sonunda ərəb dilində “ondan” mənasını verən “minəh” və “minhu” kimi oxunan “منه” yazısının olmasıdır. Böyük ehtimal ki, bu işarə Halimi lüğətinin qısaltılmış adıdır. Məsələnin maraqlı yönü budur ki, Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsərinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan M-20/3329 şifrlı nüsxəsində yer alan söz izahlarının, haşiyələrin, demək olar ki, hamısı bu işarə altında verilmişdir. Adıçəkilən əsərlərin nüsxələri arasındakı oxşar cəhətlərdən biri də onların yazılma tarixlərinin dəqiq göstərilməməsi, XVI əsrə aid edilməsidir. Göstərilmiş bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq belə söyləmək olar ki, “Şərhi-Divani-Hafiz” əsərinin Konya

---

² Türkçə Yazma Divanlar Kataloqu, c. I. İstanbul, 1947, s. 491-492, 502

³ Ateş Ahmet. İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler. c. I, İstanbul, 1968, s. 324

nüsxəsi ilə “Bəhrül-məarif” əsərinin Bakı nüsxəsinin katibi, ya da nə vaxtsa bu iki əsərin nüsxələrini öz kitabxanasında saxlayan eyni şəxs olmuşdur⁴.

Tədqiqatımızın bilavasitə obyektı olan “Bəhrül-məarif” Sürurinin ən məşhur əsəridir. Bu əsər haqqında da məlumatlara ilk olaraq əski mənbələrdə rast gəlirik. Xinalızadə Həsən Çələbi “Təzkirət-üş-şüəra”da Sürurinin 150-dən çox əsərinin mövcudluğundan bəhs edərək ən qiymətlinin “Bəhrül-məarif” olduğunu yazır⁵. Digər bir müəllif Məhmət Sürəyya isə “Sicilli-Osmani” əsərində Sürurinin on səkkiz əsərinin adını qeyd edərək bunlardan ən dəyərlisinin “Bəhrül-məarif” olduğunu bildirir⁶. Sürurinin tələbəsi olmuş Gelibolulu Ali “Kühül-əxbar” əsərində müəllimi Sürurinin əsərlərinin adını çəkərək ən qiymətlinin “Bəhrül-məarif” olması haqqında məlumat verir⁷. Buna bənzər bir neçə əski mənbədə də bu əsərin Süruriyə aid olması və poetikaya dair qiymətli bir əsər kimi məşhurluğu ilə bağlı geniş məlumatlar vardır. Türkoloq alimlər Fuad Köprülü və Faiq Rəşad “Bəhrül-məarif” əsərini ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid əsərlər içərisində ən qiymətli olduğunu göstərmişlər. Belə ki, Faiq Rəşad “Əslaf” adlı əsərində Sürurini “Şarihi-Məsnəvi Süruri” (“Məsnəvi”ni açıqlayan-K.M.) adlandıraraq onun həyat və yaradıcılığını geniş şəkildə işıqlandırmışdır. Sürurinin on altıdan artıq müxtəlif əsərinin adını qeyd edən Faiq Rəşad bunlar içərisində “Bəhrül-məarif”i öz sahəsinə görə yazılmış əsərlər içərisində ən qiymətli bir əsər kimi səciyyələndirərək yazır: “Zikr olunan “Bəhrül-məarif” fənni-əruz və qəvafi ilə sənaii-şeyriyyə və istilahati-ədəbiyyəyi cami bir təlif nafə olaraq lisanımızda bu yolda mövcud əsərlərin birincisi olmaqla bərabər ən mükəmməlidir”⁸ (“Bəhrül-məarif” əsəri əruz elminə və qafiyəyə, poetik fiqurlara, ədəbi terminlərə aid öz dilimizdə yazılmış çox az sayda əsərlərdən birincisi olmaqla bərabər ən mükəmməlidir-K.M.). Türkoloq alim, proessor Fuad Köprülünün əsər haqqında fikri isə belədir: “Osmanlı ədəbiyyatında başlıca ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi tanınan Gelibolulu Sürurinin “Bəhrül-məarif”i əruz və qafiyəyə, ədəbi sənətlərə və şeir istilahlara (terminlərinə) aid bir əsərdir ki, bu mövzuya aid bəzi əcəm müəlliflərinin əsərlərindən tərcümələrlə zənginləşdirilmişdir”⁹.

⁴ Konya Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu. İstanbul, 1996, s. 232

⁵ Xinalızadə Hasan Çələbi. “Tezkiretüş-Şuara”, c. I. Ankara, 1989, s. 154

⁶ Mehmet Süreyya. Sicilli-Osmaniye. II c., İstanbul, 1308, s. 13

⁷ İsen Mustafa. “Kühül-Ahbarın Tezkire Kısımı”, Ankara, 1994, s. 229-231

⁸ رشاد فائق. اسلاف. استانبول. ۱۳۱۱. ص ۳۰

⁹ Köprülüzadə Mehmet Fuat. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1993, s. 241

Müasir türk ədəbiyyatşünaslığında da “Bəhrül-məarif” poetikaya dair orta əsrlərdə yazılmış qiymətli bir əsər kimi təqdim olunmuş və az da olsa tədqiqata cəlb edilmişdir. Türk ədəbiyyatına dair yazılmış tarixi mənbələrdə və ensiklopediyalarda bu əsərlə bağlı müəyyən qeydlərə rast gəlmək olar. Amma haqqında bu qədər mənbədə məlumatların mövcud olmasına baxmayaraq, adıçəkilən bu əsər indiyə qədər fundamental tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu günə qədər Türkiyədə bu əsərlə bağlı 1986-cı ildə Xəlil İbrahim Okatan tərəfindən çap olunmamış magistr buraxılış işi yazılmış, 2001-ci ildə İsmail Güləç tərəfindən bir məqalə çap edilmiş, 2003-cü ildə isə Yakup Şafak tərəfindən Sürurinin yaradıcılığı qismən tədqiqata cəlb edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına isə bu əsəri türkoloq alim, professor Azadə Musayeva tanıtmışdır. Əsərin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan nadir bir nüsxəsini üzə çıxaran Azadə Musayeva bu əsəri tədqiq edərək, ədəbiyyatşünaslıq baxımından çox qiymətli hesab etmişdir¹⁰.

Əsərin klassik Azərbaycan ədəbiyyatşünası Şərəfəddin Həsən bin Məhəmməd Rami Təbrizinin (XIII-XIV) “Həqayıq-ül-hədayiq” və “Ənis-ül-üşşaq” əsərləri ilə bağlı olması faktı bu baxımdan Azərbaycan alimləri Nizami Məhərrəmovun və Nəzakət Məmmədlinin qeyd olunan əsərlərə aid araşdırmaları mövzumuza dair çox dəyərli tədqiqat işləri hesab oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri-metodik əsasları. Dissertasiyada tarixilik prinsipi əsas götürülmüş, “Bəhrül-məarif” əsərinin araşdırılmasında müqayisəli və sistemli təhlil metoduna üstünlük verilmişdir. Analoji abidələrin tədqiqində mövcud elmi təcrübədən yaradıcı şəkildə istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi Azərbaycanda Süruri yaradıcılığı və onun “Bəhrül-məarif” əsərinə həsr olunmuş ilk geniş elmi tədqiqatdır. Tədqiqat işində Sürurinin həyat və yaradıcılığına dair qaynaqlarda və elmi ədəbiyyatda mövcud olan məlumatlar tənqidi şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş və sistemli hala gətirilmiş, ilk dəfə olaraq “Bəhrül-məarif” əsərinin qırxa yaxın əlyazma nüsxəsinin elmi-paleoqrafik təsviri verilmişdir. “Bəhrül-məarif” əsərinin klassik poetika əsərləri ilə müqayisəli təhlili, Sürurinin əruz, qafiyə, poetik fiqurlar haqqında təliminin müfəssəl şərhli də ilk dəfə olaraq həyata keçirilmişdir. “Bəhrül-məarif” əsərinin

---

¹⁰ Musayeva Azadə. “Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bakı, 2002, s. 96

Azərbaycanın klassik ədəbiyyatı ilə bağlı hissələri, xüsusilə Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Rami Təbrizi, Nəsrəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Bədr Şirvani və s. yaradıcılığı ilə əlaqəli yerləri birinci dəfə olaraq aşkara çıxarılmış və elmi tərzdə şərh olunmuşdur. Ayrıca qeyd edilmişdir ki, bu ədəbi faktlar Azərbaycan və Türkiyə ədəbi əlaqələri tarixində yeni səhifələrdəndir. Bu cür faktların mövcudluğu “Bəhrül-məarif” əsərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və şərqşünaslığı üçün elmi dəyərini daha da artırır.

Elmi-praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya klassik Şərq poetikasını öyrənmək, bu sahədə müqayisəli araşdırmalar və nəzəri ümumiləşdirmələr baxımından elmi əhəmiyyət daşıyır. Əsərin orta əsr şairlərinin yaradıcılığının poetik aspektdə tədqiq olunmasında, klassik poetikaya dair dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında praktik əhəmiyyəti ola bilər. Dissertasiyanın ehtiva etdiyi materiallardan Şərq poetikasına dair xüsusi kurslarda, Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədrisində istifadə etmək olar.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. İşin əsas müddəaları Azərbaycanda və xaricdə dərc olunmuş 12 məqalədə, respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda oxunmuş məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil (on yarım fəsil), nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, predmetin öyrənilməsinin əhəmiyyəti, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, metodoloji əsası, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti və s. məsələlər şərh olunur.

Tədqiqat işinin I fəslə “**Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Sürurinin dövrü, həyatı və ədəbi irsi**” adlanır və üç yarım fəslə bölünmüşdür. “**Sürurinin dövrü və ədəbi mühiti**” adlanan birinci yarım fəsildə ədəbiyyatşünas alim, şair Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Sürurinin yaşadığı dövr və ədəbi mühit haqqında geniş məlumat verilmiş, onun yaşadığı dövr tarixi, ictimai-siyasi kontekstdə faktlara əsaslanaraq yenidən incələnməmişdir. Burada ilkin olaraq qeyd edilir ki, müasir ədəbiyyatşünaslar XVI-XVII əsr Osmanlı-türk poeziyasını klassikləşmə dövrü adlandırırlar. Belə ki, Osmanlı şeirində klassikləşmə prosesinə keçidin II Bayəzid (1481-

1512) dönəminin sonuna qədər davam etdiyini və artıq Yavuz Sultan Səlimin dönəmindən (1512-1520) etibarən ilk klassik dövrün başladığını söyləmək mümkündür. Çünki bu dövrdə Osmanlı dövlətində təşkilatlanma tamamlanmış, Sultan Süleyman Qanuni zamanında (1520-1566) Osmanlı dövlətinin siyasi sərhədləri və mədəni coğrafiyası tarixi boyu çata biləcəyi son nöqtəyə yüksəlmişdir. Bununla yanaşı, Qanuni dönəmində memarlıqdan poeziyaya qədər demək olar ki, bütün zirvələr fəth edilmişdi. Qanuni sadəcə şeir həvəskarı olan bir hökmdar deyil, eyni zamanda, Osmanlı ədəbiyyatının Zati və Ədirnəli Nəzmidən sonra ən çox şeir yazmış şairidir¹¹. Bu dövr Osmanlı dövlətçilik tarixinin qüdrətli çağı hesab olunsada, daxili siyasi çəkişmələrlə də zəngin bir dövrdür.

Sultan Süleyman Osmanlı tarixində dövləti idarə etmək üsuluna görə ən ciddi, tələbkar, xəyanəti bağışlamağı bacarmayan, qoyduğu qanunlarla dövlətin idarəsini əlində tutmağa çalışsən və buna görə “Qanuni” ləqəbini alan bir sultan olmuşdur. Hakimiyyətdə olduğu qırx altı il ərzində apardığı müharibələr, çevik xarici siyasətlə yanaşı imperiyadaxili idarəni də hər zaman əlində saxlamış və bu yolda ona qarşı çıxan heç kimi, hətta övladlarını belə bağışlamamışdır. Öz oğulları şahzadə Mustafanın və şahzadə Bayəzidin ölümlərinə verdiyi fərmanlarla o, nəinki Osmanlı tarixində, bütün Şərq və hətta dünya dövlətləri tarixində atalıq duyğularını siyasi məqsədlərinə fəda etmiş böyük hökmdarlardan ən müdhişi olmuşdur.

Dövrünün böyük alimi olan Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Süruri, məhz şahzadə Mustafaya müəllimlik etdiyi zamanlarda Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”si, Sədinin “Bustan” və “Gülüstən”i, Caminin “Baharistan”ı, Hafizin “Divan”ı, Fəttah Nişapurinin “Şəbüstani-xəyal”ı kimi əsərlərə şərhlər yazmış, “Məcmə-ül-fürs”, “Bəhrül-məarif” kimi əsərlərini onun himayəsi və istəyi ilə qələmə almışdır.

Şeir və ədəbiyyatın bu əsrdə inkişafının səbəblərindən biri də padşahlardan başlayaraq bütün dövlət xadimlərinin ədəbiyyata və xüsusilə də poeziyaya önəm vermələri, şairləri himayə etmələridir. Belə ki, sultan sarayından tutmuş ən kiçik dövlət məmurunun malikanəsi şairlərin toplandıqları və himayə olunduqları yerlər idi.

Uzun sürən səltənəti dövründə yüzlərcə şair Qanuni Sultan Süleymanın himayəsində yaşamışdır. Bunlardan ən tanınmışları elm adamı və şair Cənabi Paşa (öl. 1590), sultanın daimi müsahibi olmuş Şəmsi Əhməd (öl. 1580), Nişancı Cəlalzadə Mustafa Əfəndi (1494-1567),

---

¹¹ Timurtaş Faruk. Tarih içinde Türk Edebiyatı, İstanbul, 1981, s.162

dəftərdar Qədri Əfəndi Əbdülqadir Çələbi (öl.1551), “Kitabül-mühit” və “Miratül-məmalik” əsərlərinin müəllifi Seydi Əli Rəis (öl. 1551), “Qəzali” təxəllüsü ilə tanınan Dəli Bəradər (öl. 1535), Xəyalı Bəy (öl. 1556), “Şahnamə”si ilə məhşur olan Fətullah Arif Çələbi (öl. 1561), böyük bir “Divan”la yanaşı, qələmə aldığı beş məsnəvilə “Xəmsə” meydana gətirən Taşlıcalı Yəhya Bəy (öl. 1582), Qübari (öl. 1566), Osmanlı ədəbiyyatında əsrin ən böyük şairi sayılan və “sultan-üş-şüəra” (şairlər sultanı) adlandırılan Baqi Mahmud Əbdülbaqi (1526-1600), Fövri Əhməd (öl. 1570), Nəqqaş Balizadə Rəhmi, şairliyi ilə yanaşı xanəndəliyi də olan Ədayi, yazdığı “Şəhrəngiz”lə məşhur olan Lamii Çələbi (öl. 1531), bir “Divan”ın və “Məcmə-ün-nəzair” əsərinin müəllifi Ədirnəli Nəzmi, şair, müəmma ustası və eyni zamanda musiqişünas olan Übeydi Çələbi (öl. 1572), “Sami” təxəllüslü Hüsam Çələbi, Qanuni Sultan Süleymanın ona vermiş olduğu “Dai” təxəllüsü ilə məhşur olan Əbdürrəhman Çələbi kimi şəxslərdir.

“Sürurinin həyatı və şəxsiyyəti” adlanan ikinci yarımfəsildə Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Sürurinin həyatı və ədəbi şəxsiyyəti araşdırılmışdır. XVI əsrin tanınmış ədəbiyyatşünası, hədis, təfsir və bəlağət alimi olan Sürurinin doğulduğu yer, doğum tarixi, atasının kimliyi, həyatı, əsərləri haqqında məlumatlar arasında demək olar ki, heç bir ziddiyyət yoxdur. Yalnız əsərlərinin sayı barədə mənbələrdə müxtəlif rəqəmlər göstərilmişdir.

Qaynaqlarda onun adı Süruri Müslihəddin Mustafa bin Şaban əl-Geliboli ər-Rumi kimi verilmişdir. Yəni adı Mustafa, ləqəbi Müslihəddin, nisbəsi əl-Gelibolivi və ər-Rumi, təxəllüsü Süruridir.

Əksər mənbələrdə Sürurinin doğum tarixi h. 897/m. 1491-ci il olaraq qeyd edilmişdir və qaynaqlarda Sürurinin doğum tarixi ilə bağlı ziddiyyətli fikirlərə rast gəlmirik.

Süruri mükəmməl təhsil almış və bir çox dövlət vəzifələrində çalışmışdır. Müxtəlif dövlət işlərində çalışan Sürurinin tutduğu ən yüksək mövqe isə onun Qanuni Sultan Süleymanın oğlu şahzadə Mustafaya müəllim təyin olunduğu vəzifədir. Belə ki, müəllimi Süruri olmuş Şahzadə Mustafa Qanuninin böyük oğlu və Osmanlı taxt-tacının real varisi idi. Sürurinin belə bir vacib, yüksək vəzifəyə təyin edilməsi onun bir alim kimi yüksək elmi səvadından xəbər verir. Şahzadə Mustafa elmi, şeiri, ədəbiyyatı sevən bir şəxs idi və buna görə də, Süruri ətrafına seçmə fikir adamlarını toplayan, ədəbiyyata, elmə böyük marağı olan şahzadənin ədəbiyyatı dərindən öyrənməsi üçün çox çalışmış, bu məqsədlə bir çox əsərlər qələmə almışdır. Dövrünün ən dəyərli əsəri hesab olunan “Bəhrül-məarif” əsəri də Sürurinin şahzadə Mustafa üçün yazmış olduğu əsərlərdən

biridir. Bu faktı Süruri əsərin dibaçəsində qeyd etmişdir. Bundan başqa Süruri, Kərbəla müsibətlərinə həsr etdiyi “Fəryadnamə” qəsidəsini də 1551-ci ildə, məhz şəhzadə Mustafa üçün qələmə almışdır. Süruri həm də İstanbulda qurulan ilk Nəqşbəndi təkkəsinin dərvişlərindən biri olmuşdur. Belə ki, nəqşbəndiliyi İstanbula gətirən Şeyx Əmir Buxarinin Sultan II Bayəzidin dönəmində ilk dəfə Maltada qurduğu Nəqşbəndi təkkəsindən sonra Ədirnəqapı və Ayvansarayda açdığı təkkələrə Şeyx Əmir Buxarinin vəfatından sonra kürəkəni Mahmud Əfəndi şeyxlik etmişdir və Süruri də Mahmud Əfəndidən inabət (bir mürşidin müridi olmaq, təriqətə girmək-K.M.) almışdır.

Süruri 72 yaşında ikən qısa sürən bir xəstəlikdən sonra hicri-qəməri il tarixilə 7 cəmədiyülvəvəl 969/m.13 yanvar 1562-ci ildə vəfat etmişdir. İstanbulda Qasım paşa səmtində Bəyoğlu məhəlləsində inşa etdirdiyi məscidin həyatında dəfn edilmişdir¹².

Bu fəslin “**Sürurinin əsərləri və onların əlyazma nüsxələri**” adlanan üçüncü yarım fəslində Sürurinin yaradıcılığı və əsərləri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Burada qeyd olunur ki, onun əsərlərinin sayı mənbələrdə müxtəlif rəqəmlərlə göstərilmişdir. Misal üçün, Bursalı Tahir özünün “Osmanlı müəllifləri” əsərində Sürurinin əsərlərinin sayının on altı olduğunu qeyd etmişdir¹³. Məhməd Sürəyya Sürurinin on səkkiz əsərinin mövcudluğundan bəhs etmişdir. Əlaəddin Govşa isə Sürurinin əsərlərinin sayının otuz birdən çox olduğunu qeyd etsə də, heç birinin adını yazmamışdır¹⁴. Bunlardan fərqli olaraq Övliya Çələbi Sürurinin əsərlərinin sayının yüz əlli olduğunu və bu əsərləri öz gözləri ilə gördüyünü qeyd edir. Nevizadə Ətəyi isə Sürurinin əsərlərinin sayının ömrünün yarısı qədər, yəni otuz altı olduğunu yazmışdır¹⁵. Digər təzkirəçilər Sürurinin bir neçə məşhur kitabının adını çəkərək əsərlərinin sayının, ümumiyyətlə, çox olduğunu qeyd etmişlər.

Təfsir, hədis, fiqh, məntiq, elmi-nücum, tibb və ədəbiyyat kimi müxtəlif sahələrdə meydana gətirdiyi otuzdan artıq əsəri ilə dövrünün çalışqan, məhsuldar bir elm adamı olaraq ad çıxarmış Süruri türk dilindən əlavə əsərlərinin bir qismini ərəb və fars dillərində qələmə almışdır.

---

¹² رشاد فائق. اسلاف. استانبول. ۱۳۱۱. ص ۳۸

¹³ بروسه لی محمد ظاهر. عثمانلی مؤلفلری جلد ۲-۱، استانبول ۱۲۳۳، ص ۴۶

¹⁴ Govşa Alaeddin. Türk Meşhurları Ansiklopedisi, İstanbul, 1948, s. 153

¹⁵ Mustafa Kara. “Emir Buhari” makalesi, TDV İslam Ansklopedisi, c. 11, İstanbul, 1994, s. 65

Süruri sahib olduğu elmin yardımı ilə Şərqi müxtəlif klassik əsərlərini daha asan anlaşılan bir hala gətirməyə və bu əsərləri anlamaqda meydana çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa çalışmışdır. Onun Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”si, Sədinin “Gülüstən” və “Bustan”ı, Hafizin “Divan”ı kimi ədəbi əsərlərə yazdığı şərhlər çox qiymətli sayılır. Məhz Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sinə yazdığı şərh görə Süruri dövrünün “Şərihi-Məsnəvi” (“Məsnəvi”ni şərh edən, açıqlayan—K.M.) titulu qazanmışdır. Onlarla elmi əsərə sahib olan Sürurinin həyatı və yaradıcılığı geniş bir şəkildə tədqiq olunmadığı kimi, günümüze qədər heç bir əsəri də çap olunmamışdır. Sürurinin əsərlərinin sayı çox olduğu üçün geniş arealda yayılmışdır. Dünyanın, demək olar ki, bütün kitabxana və muzeylərində, əlyazma xəzinələrində onun əsərlərinin nüsxələri mövcuddur. Təbii ki, əsərlərinin böyük bir hissəsi Türkiyədə qorunur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Sürurinin qələmə aldığı əsərlərinin sayı orta əsrlərə aid mənbələrdə müxtəlif cür göstərilmişdir. Bir təzkirədə bir neçə əsərin adı göstərildiyi halda, başqa bir mənbədə digər əsərlərinin adı qeyd edilmişdir. Tədqiqat prosesində təxminən iyirmidən artıq orta əsrlərə aid mənbəni incələyərək, Sürurinin 40-a qədər əsərinin olduğu qənaətinə gəldik. İlk dəfə olaraq bu tədqiqat işində həmin əsərlər haqqında geniş şəkildə araşdırma apararaq hərtərəfli məlumat toplamağa çalışdıq. Bu məlumatlar, əsasən, əsərin yazılma tarixi, mövzusu, nüsxələri və onların qorunduğu yerlərlə bağlı bilgilərdən ibarətdir. Burada müəllifin aşağıda adları qeyd olunmuş əsərləri haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilmişdir. Bunlar “Şərhi-Gülüstani-Sədi Şirazi fil-əxlaq”, “Şərhi-Bustan”, “Şərhi-Divani-Hafiz”, “Şərhi-Məsnəvi”, “Şərhi-Müəmmiyati-Mir Hüseyn fil-ədəb, “Haşiyəyi-Süruri əla şərhi-bina” (Gözə aid şərhin açıqlaması), “Təfsiri-surəyi-Yusif”, “Əhkami-nücum” (Astralogiya elminin qanunları), “Şərhi-qafiyə”, “Şərhi-əmsilə (Dini, şəri məsələlərin açıqlaması), “Şərhi-Buxari ilə nisf”, “Şərhi-Müəmmiyati-Cami”, “Şərhi-muciz min ət-tibb” (Tibbə aid qısa açıqlamalar), “Şərhi-Şəbüstani-xəyal, “Şərhi-Müəmmayi-Əli Giray”, “Təfsirül-Quranil-əziz”, “Tərcüməyirisalety-Pənc-Çini”, “Tərcüməyi-Əcaibül-məxluqat fil-coğrafiya”, “Tərcüməyi-Zəhirətül-mülük”, “Hilyətül-mülük”, “Əl-hekayətül-qəribə”, “Sənayi üş-şəriyyə” (şeydə istifadə olunan bədi ifadə vasitələri), “Əlmiftah fi şərhi-Mirah-ül-ərvah” (“Mirahül-ərvah” şərhinə açıqlama), “Haşiyəyi-əvaili-hidayə fil-fürü” (Doğru yola dəvətin ilkin qolları haqqında haşiyə), “Haşiyə-əla təfsiri-Beyzavi”, “Haşiyəyi-təlvih lil-Təftəzani”, “Haşiyətül-hidayə vəl-inayə”, “Tarixi-Xitavü Xotənü-Çinü-Maçin”, “Kitabüş-şəhadə”, “Tərcüməyi-Rövzətür-rəyahin fi hekayətüs-

salihin”, “Təfsiri-hürufi-əbcəd fil-xəvas” (Əbcəd hərflərinin xassələrinin təfsiri), “Dürrətül-yetimə” (Mirvari), “Divan” və s. kimi müxtəlif mövzuları əhatə edən ərəb, fars və türk dillərində yazılmış əsərlərdir.

Dissertasiyanın II fəslı **“Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsəri ədəbi-tarixi kontekstdə”** adlanır və iki yarım-fəsildən ibarətdir. **“Əsərin türkdilli poetoloji traktatlar içərisində yeri”** adlanan birinci yarım-fəslədə “Bəhrül-məarif” əsərinin poetikaya dair yazılmış türkdilli elmi əsərlər içində yeri və əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Burada qeyd olunur ki, ərəz klassik Şərq ədəbiyyatında çox yayılmış bir şeir ölçüsüdür. Hələ islamiyyətdən əvvəl ərəb folklorunun nümunələri olan mənzum həmasələr, müharibələr zamanı söylənilən rəcəzlər, məzmunu xalq məişətindən alınan şeirlər ərəz vəznı ilə yazılırdı. Bədahətən şeir deyən ərəblər ərəz vəznindən istifadə edirdilər¹⁶. Əruzı bir elm kimi sistemli şəkildə formalaşdıran isə VIII əsr ərəb filoloqu, musiqişünas və tarixçisi Əbu Əbdürrəhman Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi olmuşdur. O, əruzun elmi əsasını təxminən hicri-qəməri 150-ci (miladi 767) ildə qoymuşdur¹⁷.

Türkdilli xalqların klassik poeziyasında çox böyük və önəmli yerə malik olan ərəz vəzninin mənşəyi artıq söylənilədiyi kimi ərəbdilli klassik Şərq poeziyasıdır. IX əsrdən fars poeziyasında geniş bir şəkildə işlənməyə başlayan ərəz vəznı bundan iki əsr sonra, yəni XI əsrdə farsdilli şerin təsiri ilə türkdilli poeziyaya da inteqrasiya edərək burada da işlənməyə başlandı¹⁸. Bu zamana qədər türkcə şeirlər dördlüklər şəklində və heca vəzninə istinad edən bir nəzm ölçüsünə uyğun olaraq söylənilirdi. Bu əsrdən başlayaraq, ərəb mədəniyyəti və ədəbiyyatı İran mədəniyyəti və ədəbiyyatına göstərdiyi təsir kimi türk ədəbiyyatını da öz təsiri altına salmağa başlamışdı. Türk ədəbiyyatında istifadə olunan ilk ərəz qəlibləri, əsasən, heca vəzninə yaxın olan qəliblər olmuşdur¹⁹.

Təbiidir ki, ərəb dilinin leksik bazası əsasında yaranmış əruzı Azərbaycan və türk dilinə uyğunlaşdırmaq, daha dəqiq desək, ərəz vəznində Azərbaycan, türk dillərində poetik nümunələr yaratmaq istəyən şairlər əruzun qanun və tələblərinə görə bir çox hallarda imalə və zihafıardan, yəni hecaları məcburi olaraq uzatma və yaxud qısaltmadan istifadə etmişlər. Bu cür hallara əruzun, əsasən, Azərbaycan şeirində

---

¹⁶ Hacıyev Abbas, Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1999, s. 256

¹⁷ Əkrəm Cəfər. “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzı ərəb, fars, tacik, türk və özbək əruzları ilə müqayisədə”. Bakı, 1977

¹⁸ Quliyev Tərlan. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi. Bakı, 2013, s. 74

¹⁹ Hacıyev Abbas, Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1999, s. 140

işlənməyə başladığı vaxtda, Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsərini qələmə aldığı XVI əsrə qədər geniş şəkildə rast gəlinir.

Əruz vəznini türkdilli şeirə uğurlu bir şəkildə tətbiq etmək üçün ədəbiyyatşünas alim və şairlər müxtəlif zamanlarda bununla bağlı türk dillərində müəyyən əsərlər yazmışlar. Amasiyalı Əlaəddin Çələbi Əli bin Hüseyinin əruza aid “Risalə”si (1456), Həlim Şirvaninin mənzum “Əruz risaləsi”, Əlişir Nəvainin “Mizanül-övzan” (1492) əsəri, Əhməd əl-Bərdəki əl-Amidinin “Kitabi-camiyi-ənvaül-ədəbül-farisi” (1502) əsəri, Zəhirəddin Məhəmməd Babur şahın “Əruz risaləsi” (1523), Eşqinin “Ərusül-əruzi” (1534) əsəri, Firiştəoğlunun əruzla bağlı “Risalə”si (1541), Divrigili Qazi Abdullaha “Bəhri-dürər” əsəri Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Sürurinin “Bəhrül-məarif” (1546) əsəri kimi nümunələr məhz türkdilli şeirdə əruzun tətbiqi qaydalarını sistemləşdirmək məqsədilə yazılmış mənbələrdəndir.

Yuxarıda adıçəkilən əsərlərdən yalnız üçünün adını ədəbiyyatşünas tədqiqatçılar bu sahədə yazılmış qiymətli əsərlər sırasında qeyd edirlər. Bu əsərlər Əlişir Nəvainin qələmə aldığı “Mizanül-övzan”, Zəhirəddin Məhəmməd Babur Şahın “Əruz risaləsi” və Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsərləridir. Bu barədə türkoloq alim, prof. Azadə Musayeva yazır: “Ədəbiyyatşünaslıq elminə aid əsərlər içərisində tədqiqatçıların yekdil rəyinə görə, ən məşhuru və dəyərlisi 1549-cu ildə yazılmış “Bəhrül-məarif” traktatıdır. Lakin türk dilində poetikaya dair yazılmış qiymətli bir əsər sayılmasına baxmayaraq, “Əruz risaləsi” və “Mizanül-övzan”dan fərqli olaraq indiyədək nəşr və geniş şəkildə tədqiq edilməmişdir. Onu da qeyd edək ki, əvvəlki iki əsər klassik poetikanın üç təlimindən birinə əruz vəzninin prinsiplərinin şərhinə həsr edilmişdirsə, Sürurinin traktatı türk şeirinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, onların şəxsi mülahizə və araşdırmaları ilə daha da genişləndirilib zənginləşdirilməsinə xidmət göstərir.”²⁰

“Bəhrül-məarif” əsərinin digər xüsusiyyəti isə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də əlaqədar olmasıdır. Qeyd olunduğu kimi Süruri bu əsərində Azərbaycan şairi Şərəfəddin Rami Təbrizinin (öl. 1393-cü il) “Ənisül-üşşaq” (Aşıqların dostu) əsərinə geniş yer vermiş və əsərin bir fəslini bu kitabda qadın gözəlliyini tərənnüm edən təşbehlərin tədqiqinə, izahına ayırmışdır. Belə ki, “Ənisül-üşşaq” risaləsi Rami Təbrizinin ən

---

²⁰ Musayeva Azadə. “Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”. Bakı, 2002, s. 96

məşhur əsəridir və bu əsər qadın gözəlliyinin təsviri zamanı istifadə olunan bədii obrazlara həsr olunmuşdur. Əsərdə klassik poeziyadan çoxlu sayda nümunələr yer almaqdadır. Süruri də farsdilli Azərbaycan poeziyasına aid olan “Ənisül-üşşaq” əsərini farsdilli poetikanın ən mükəmməl nümunəsi kimi səciyyələndirmiş, qeyd olunan bu əsəri öz əlavə fikir və şərhləri ilə genişləndirərək “Bəhrül-məarifə” bir fəsil kimi əlavə etmişdir²¹. Bundan başqa əsərdə Azərbaycan klassiklərindən Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Bədr Şirvani, Nəsrəddin Tusi, Əssar Təbrizi və s. kimi məşhur şairlərin əsərlərindən çox sayda poetik nümunələr də yer alır.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslı **“Bəhrül-məarif” əsərinin əlyazma nüsxələri və onların elmi-paleoqrafik təsviri** adlanır və burada “Bəhrül-məarif” əsərinin dünyanın əlyazma saxlanan müxtəlif mərkəzlərində, kitabxanalarında qorunan qırxa qədər əlyazma nüsxəsi barədə araşdırma aparılmış və bu nüsxələr haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir. Ümumiyyətlə, burada, İstanbulda 8, Manisada 3, Ankarada 6, Kayseridə 1, Amasyada 2, Ərzurumda 1, Bratislavada 1, Uppsalada 1, Vyana da 2, İzmirdə 1, Diyarbəkirdə 1, Balıkesirdə 1, Bakıda 1, Leydendə 1, Budapeştdə 1 və Qahirədə 8 olmaqla toplam 39 nüsxə ilə bağlı məlumatlar vermişik. Məlumatları yerləşdirərkən əlyazmaların köçürülmə tarixinə əsaslanaraq xronoloji ardıcılıq prinsipinə uyğun şəkildə, əvvəlcə, tarixi məlum olan nüsxələri, sonra isə tarixi məlum olmayan nüsxələri qeyd etmişik. Bütün deyilənlər onu söyləməyə əsas verir ki, Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsəri orta əsrlərdə yazılmış türkdilli poetoloji traktatlar içərisində mühüm, hətta müəyyən mənada unikal bir yer tutur. Əsərin əlyazma nüsxələrinin geniş coğrafi arealda yayılması da onun elmi və ədəbi-nəzəri dəyərini sübut edən fakt kimi diqqəti çəkir.

Üçüncü fəsil **““Bəhrül-məarif” əsərinin strukturu və nəzəri-estetik məzmunu**” adlanır və beş yarımfəsildən ibarətdir. Burada əsərin quruluşu, ehtiva etdiyi mövzular haqqında geniş məlumat verilmişdir. Qeyd olunduğu kimi, “Bəhrül-məarif” əsəri 11 səfər 956/11 mart 1549-cu il bazar ertəsi tarixində tamamlanmışdır. Burada diqqəti çəkən bir məqam da var ki, Süruri son da öz əsərini məcmuə adlandırır. Nəzərə alınmalıyıq ki, məcmuələr, adətən, müxtəlif ustaların ən gözəl sənət əsərlərinin yer aldığı toplularına deyilir. Süruri öz əsərini ona görə məcmuə adlandırmışdır ki, burada Nizami Gəncəvi, Tusi, Cami, Rumi, Baqi, Hafiz, Sədi, Vətəvat, Rami Təbrizi, Kamal Xocəndi, Xaqani Şirvani, Bədr

---

²¹ 48b, بحرالمعارف

Şirvani, Əlişir Nəvai, Qübari, Ülvi, Süluki, Nasir, Salman, Həsən, Əssar, Əbdülvəsi, Şəms Gənci, Kamal İsfahani, Əhməd Paşa, Ahi, İmad, Ləli, Xəyali, Şəms Cərvı, Nizari, Katibi və s. kimi məşhurların çox sayda əsərlərinin örnəkləri-qəzəlləri, rübailəri, qitələri, məsnəvilərindən hissələr və s. yer almışdır. Süruri bütün bu poetik nümunələrdən öz əsərində şeir sənəti ilə bağlı izahlar, şərhlər, açıqlamalar verərkən misal olaraq geniş şəkildə istifadə etmişdir. Əsərlə bağlı statistik bir araşdırma apardıq və məlum oldu ki, “Bəhrül-məarif” əsərində 100-dən artıq şairə məxsus ərəb, fars və əksəriyyəti də türkcə olmaqla müxtəlif janrlara aid 2165 beyt nəzm nümunəsi verilmişdir.

Əlyazması 148 vərəq olan əsər bir müqəddimə, üç məqalə və xatimə adlanan hissələrdən ibarətdir. Müqəddimədə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əsərin yazılma səbəbləri göstərilmiş, bəhs edilən mövzular haqqında məlumat verilmiş və türkcə, farsca şeir nümunələri yazılmışdır. Bu fəslin “**Nəzm, nəsr və bəzi ədəbi-üslubi kateqoriyalar haqqında Sürurinin görüşləri**” adlanan birinci yarımfəslində Sürurinin poeziya və nəzm haqqında elmi görüşləri şərh olunmuş, onun bu sahədə söylədiyi fikirlər, əsaslandırılmalar, iqtibaslar elmi baxımdan incələnməmişdir. Süruri müqəddimədə verdiyi şeir parçaları ilə ilk növbədə, dilin, sözün əhəmiyyətindən danışır və nitq qabiliyyətini Tanrının bəşər övladına lütfü kimi dəyərləndirmişdir. İlk olaraq şeirdən söz açan Süruri şeirin tərifini belə qeyd edir: “Şeir lüğətdə bilməkdür və istiləhdə ləfzi-mövzuni-mənəviyə derlər ki, tərifı budur: *Əş-şeyri-kəlam mövzuni-müqəfii-müxəbbəl-qəsəddən*” yəni şeir müəyyən məqsədlə yazılmış vəznli, qafiyəli, hissələri coşdurən kəlamdır²².

Məlumdur ki, qədim dövrlərdə şeirin mahiyyəti, şairin ilhamı və onun təbiəti, bədii sözün sosial və əxlaqi-mənəvi funksiyası İslam aləmində ciddi müzakirə olunan mövzulardan biri idi. Başqa sözlə şeir və şər (yəni şəriət) problemi ətrafında daim diskussiyalar gedirdi. Şeir nəzəriyyəsi ilə məşğul olan Süruri bu məsələyə toxunmaya bilməzdi. Odur ki, Süruri də “Bəhrül-məarif” əsərinin son hissəsi, yəni xatimə qismində bu problemdən bəhs etmiş, “Qurani-Kərim” və hədislər işığında bu məsələni təhlil etməyə çalışmışdır. Süruri yazır ki, əvvəlcə, şəriətdə şeirin cəvazı, yəni caiz olması, qadağan olunmaması haqqında bir neçə qeyd etmək lazımdır. Şeir oxumaq və yazmağın əsasında ağıl durur, ona görə də o, qadağan olunmamışdır. Buna sübut isə Allahın kitabı və

---

²² بحر المعارف , 7b

Məhəmməd (s) peyğəmbərdən hədislərdir . Belə ki, Allah öz kitabında buyurmuşdur:

وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ إِلَّا الَّذِينَ
آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَانْتَصَرُوا مِنْ
بَعْدِ مَا ظَلَمُوا وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ

“Şairlərə gəlincə, onlara yalnız azğınlar uyar, iman gətirənlərdən və yaxşı işlər görənlərdən başqa” (“Əş-şüəra” surəsi, ayə 224, 227). Fikrini qüvvətləndirmək üçünsə Məhəmməd (s.) peyğəmbərin şeir haqqında söylədiyi bu hədisi də əlavə edir: “ان من الشعر الحكمة” yəni, şeir hikmətlidir. Şeirin əhəmiyyətinin yüksək olduğunu bildirən Süruri burada maraqlı bir rəvayəti də qeyd edir. Bir gün Məhəmməd Peyğəmbər (s) dövrünün şairlərindən olan Həssana “ههج المشركين فان جبريل معك” (Müşrikləri həcv et, Cəbrayıl səninlədir-K.M.) söyləyərək müşrikləri həcv etməyi əmr etmişdir. Şərq alimlərinin şərhlərində belə bir rəvayət də vardır ki, Həssan Rəsulullahı mədh edərkən Cəbrayıl tərəfindən ona yetmiş beyt şeir bağışlanmış, verilmişdir. Süruri yazır ki, əgər şeir söyləmək və yazmaq münhi, yəni qadağan olsa idi Rəsulullah (s) bunu əmr etməzdi. Müəllif mövzu ilə bağlı bir neçə hədis qeyd edərək, fikrini qüvvətləndirir²³.

Daha sonra davam edən Süruri yazır ki, ilk şeiri Adəm peyğəmpər Həbil adlı oğlunun ölümündən sonra ibrani dilində söyləmişdir. Yəni poetik sözün yaşı bəşəriyyətin yaşı qədərdir. Həmin şeirin ərəbcəsi isə belədir:

تَغَيَّرَتِ الْبِلَادُ مِنْ عَلَيْهَا فَوَجَّهَ الْأَرْضَ مُعْتَبِرٌ قَبِيحٌ
تَغَيَّرَ كُلُّ ذِي لَوْنٍ وَطَعْمٍ وَقَلَّ بِشَأْنِهَا الْوَجْهَ الْمَلِيحُ

Bu şeirin hərfi tərcüməsi təxminən bu cürdür: “Dəyişdi dünya və içində əkilər, yer üzü dəyişmiş, çirkinləşmiş, rəngli, dadlı hər şey dəyişmiş və gülər üzün gülüşü azalmışdır”²⁴. Süruriyə görə, şeir yazmağı və oxumağı bilməyin bir faydası da budur ki, bunları bilən kəs “Qurani-Kərim”in hikmətinə daha dərindən vaqif olur. Belə ki, şeir yazmaq sehr aləminə daxil olmaqdır, sehr bilmək isə elmdir, Firon da sehr bilməklə Musa Peyğəmbərin möcüzəsini öyrənib imana gəldi və Rəsulullah (s) də buyurmuşdur ki, “اطلبوا العلم ولو كان سحراً”, yəni, elm sehr də olsa öyrən. Süruri daha sonra yazır ki, Rəsulullah(s) hər zaman şeirin qadağan olunub-olunmaması haqqında sual verir və deyirdilər ki, Allah tərəfindən bununla bağlı ayə də nazil olmuşdur. Amma bütün hallarda Məhəmməd (s) peyğəmbər şeir söyləməyin Allah tərəfindən qadağan olunmadığını söyləmiş, nazil olunan ayənin isə Məhəmməd (s) peyğəmbəri yalançılıqda,

²³ 144a , بحر المعارف

²⁴ 144b, بحر المعارف

şairlikdə ittiham edən müşriklərdən müdafiə etmək məqsədilə göndərildiyini qeyd etmişdir. Məlum olduğu kimi, “Qurani-Kərim”in “Yasin” surəsində bununla bağlı ayə vardır. Müəllif daha sonra yazır ki, Məhəmməd peyğəmbərin(s) ətrafında olan bir çox səhabələr çoxlu sayda şeir bilir və söyləyirdilər. Süruri nəzmlə, bağlı fikirlərini yekunlaşdırdıqdan sonra, nəsr haqqında, nəsrin quruluşu, növləri ilə bağlı məlumatlar verir²⁵.

Süruri yazır ki, nəsr üç növdür: “nəsr-i-hərəc”, “nəsr-i-müsəccə” və “nəsr-i-ari”. “Nəsr-i-ari” odur ki, nəsrdə vəzn mövcud ola, amma qafiyə olmaya. “Nəsr-i-müsəccə” isə bunun əksinə olaraq qafiyəsi olan və vəzni olmayan nəsrə deyilir. “Nəsr-i-ari” isə həm qafiyəsi, həm də vəzni olmayan nəsrə deyilir. Belə ki, vəznətsiz, qafiyəsiz şeir mümkün deyil, bunların ikisinin də olması vacibdir, amma nəsrdə bunlara o qədər də ehtiyac yoxdur.

Müəllif daha sonra “misra”, “beyt”, “məsnəvi”, “qəsidə”, “qəzəl”, “mədh”, “həcv”, “mərsiyyə”, “nəşid”, “nəсіб”, “mükərrər”, “səhli-mümtəni”, “irtical”, “tərcümə”, “əks”, “nəqizə”, “nəzirə”, “müvəşşəh”, “müstəzad”, “lüğəz”, “mətlə” və s. kimi klassik Şərq ədəbiyyatında mövcud olan nəzm janrları haqqında geniş məlumat vermiş onların terminaloqi mənalərini izah etmişdir²⁶.

Bu fəslin ikinci yarımfəslə **“Əruz və qafiyə”** adlanır. Müəllif bu bölmədə klassik türk ədəbiyyatında işlənən əruz vəzninin bəhrləri, ölçüləri, vəznləri, qəlibləri ilə bağlı çox geniş məlumat vermiş, haqqında söz açdığı mövzu ilə bağlı nəzm nümunələrini qeyd etmişdir. Əlavə etmək yerinə düşər ki, Süruri əruz və onun ədəbi praktikada əhəmiyyəti barədə hələ “Bəhrül-məarif”in müqəddiməsində danışmış, onu bilməyin faydalarından bəhs etmişdir. Burada Süruri əruz elmini bilməyin vacibliyindən söz açır, əruzü bilən şəxsin çox gözəl şeir yazma və oxuma qabiliyyətinə sahib olduğunu bir daha vurğulayır. Daha sonra əruzun əsas ünsürləri olan “sədr”, “ibtida” və “həzəb” haqqında məlumat verilir. Bəhrlərin əsl sayının on doqquz olduğunu yazan müəllif münşəiblərin, yəni əsl bəhrlərdən ayrılan bəhrlərin çox olduğunu əlavə edir. Qeyd olunan bu münşəiblərin sayının ikisi “xumasi”(beş hərfli, beş parçalı) və altısı “sübai” (yeddi hərfli, yeddi parçalı) olmaqla, səkkiz olduğunu göstərir. “Xumasi” bəhrlərin cüzləri *fəUlün* və *fAilün*, “sübai” bəhrlərin cüzləri isə *məfAllün*, *fAilün*, *failAtün*, *müstəfllün*, *mütəfAilün* və *məfUlat* olduğunu qeyd edir. Bu cüzlərin isə “səbəb”dən, “vətəd”dən və “fasilə”dən ibarət olduğunu yazan

---

²⁵ 23b , بحر المعارف

²⁶ 23b , بحر المعارف

müəllif səbəbin də iki növünün olduğunu qeyd edir. Bunlar “səbəbi-xəfif” (birinci hərfi hərəkəli, ikinci hərfi sakin) və “səbəbi-səqil”dir (hər iki hərfi hərəkəli). “Vətəd” də iki növdür: “vətədi-məcmu” (üç hərflidir, ilk iki hərfi hərəkəli, üçüncüsü sakin) və “vətədi-məfruq” (üç hərflidir, əvvəl və son hərflər hərəkəli, ortdakı hərf isə sakin). “Fasilə”də iki növdür, “fasiləyi-suğra” (kiçik) və “fasiləyi-kübra” (böyük). “Fasiləyi-suğra” dörd hərfdir, üçü hərəkəli və biri sakin. “Fasiləyi-kübra” isə beş hərfdir, dördü mütəhərrik, biri sakin. Bütün bu qeyd olunanlara tək-tək misallar gətirərək müəllif öz fikrini aydın və dolğun bir şəkildə izah etməyə çalışır.

Süruri klassik Şərq poeziyasında geniş yer tutan əruzun bəhrləri, cüzləri haqqında geniş, müfəssəl məlumatlar verdikdən sonra: *“Və çün illəl əhvali bəyan qılındı və şimdən geri türki dildə şayi (yayılmış) və müstəməl (işlənən) olan bəhri-ğeyri-salimləri bəyan qılalum”*-deyərək əruzvəznli türkdilli şeirdə işlənən bəhrlər haqqında məlumat verməyə başlayır. Burada müəllif bəhrlərin adlarını qeyd edərək, hər bəhrin qəliblərinə aid türkcə şeir nümunələri verir. Süruri yazır ki, bütün bəhrlər altı dairədə toplanmışdır, uzun və qısa hecaları biribirinə uyğun gələn bəhrlər bir dairədə cəm edilmişdir. Bu dairələr müvafiq olaraq “Mütəlifə”, “Müttəfiqə”, “Müşəbbihə”, “Müctəlibə”, “Müxtəlifə” və “Müşəyyiə” adlanır. Daha sonra Süruri əruz bəhrləri və dairələri haqqında məlumat verdikdən sonra qafiyə haqqında fikirlərini yazır. Müəllif qeyd edir ki, qafiyə iki növdür, biri “əslı”, digəri isə “məmulı” adlanır. Beləliklə, Süruri əruzun mahiyyəti, bəhrləri, qəlibləri, dairələri barədə konkret, aydın və sistemli məlumat vermiş, eləcə də qafiyə haqqında yığcam informasiyanı oxucusuna çatdırma bilməşdir.

Bu fəslin **“Poetik fiqurlar”** adlanan üçüncü yarımfəslində “Bəhrül-məarif” əsərində yer alan poetik bədii ifadə vasitələr haqqında çox geniş məlumat verilmişdir. Əsərin bu hissəsi, yəni ikinci məqalə adlanan fəslı poeziyada işlənən bədii təsvir vasitələrinin izah və şərhinə həsr olunmuşdur. “Bəhrül-məarif” əsərini incələyərkən belə məlum olur ki, Süruri əsərinin “ikinci məqalə” adlanan bu fəslinə, Şərəfəddin Rami Təbrizinin “Həqayıq ül-hədayiq” adlı kitabının birinci hissəsini farscadan tərcümə və şərh edib özünün əlavələri, izahları ilə genişləndirərək, daxil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, adıçəkilən bu əsər XIV əsrdə Azərbaycan şairi Rami Təbrizi tərəfindən poetikaya dair yazılmış bir risələdir²⁷.

---

²⁷ Məhərrəmov Nizami. Şərəfəddin Rami Təbrizi və onun “Həqayıq ül-hədayiq əsəri”. Bakı, “Nurlan”, 2007. 196 s.

Aparduğumuz araşdırma zamanı o da müəyyən olundu ki, Sürurinin əsəri ilə Raminin əsərləri arasında müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, Raminin əsərində poetikaya dair 50 bədii fiqur yer aldığı halda, Sürurinin əsərində bu fiqurların sayı 56-dır və bəzi fiqurlar da bir neçə növə ayrılmışdır. Rami kimi Süruri də əsərin bu hissəsini “tərsi” ilə başlayır və belə bir cümlə qeyd edir: *“Bilgil kim, ustadlar sənayii-şəriyyədə tərsi ilə ibtida idə gəlmişlərdür”* (Məlum olsun ki, ədəbiyyatşünaslar poetik fiqurların izahına hər zaman “tərsi” fiquru ilə başlamışlar—K.M.)²⁸.

Əlavə olaraq qeyd edək ki, Süruri öz əsərində bədii fiqurlar haqqında məlumat verərkən, bundan əvvəl bu mövzuda yazılmış olan əsərlərdən fərqli olaraq burada fars və ərəb dillərilə yanaşı, hər bir fiqura aid türkcə poetik nümunələr də verimişdir ki, bu da “Bəhrül-məarif” əsərinin türkdilli poetikaya aid yazılmış olan əsərlər içərisində önəmini artıran əlamətlərdən biridir. Belə ki, Süruri də bu faktı vurğulayaraq yazır: *“İndiyə qədər bədii fiqurların izahı zamanı yalnız ərəb və fars dilində olan şeir nümunələrindən istifadə olunmuşdur və biz bir qəsidə yazmaq qərarına gəldik ki, onun hər beytində bir bədii fiqur yer almış olsun.”*²⁹ Əsərin bu fəslində verilmiş poetik nümunələrin mənbəyi və müəlliflərinə gəlincə çox maraqlıdır ki, bu şeir örnəkləri ayrı-ayrı qəzəllərdən götürülmüş beytlər deyil, Süruri tərəfindən qələmə alınmış və özünün də qeyd etdiyi kimi, “qəsidəyi-məsnəu”dir. Şahzadə Mustafa üçün yazmış olduğu bu qəsidədə Süruri şeir sənətinə aid əlli səkkiz bədii fiquru və bu fiqurların iyirmidən çox növünü böyük ustalıqla işlədərək bir yerə gətirməyi bacarmışdır ki, bu da onun şairlik məharətinə bir nümunədir. Sonda o da qeyd olunur ki, Ramidən fərqli olaraq Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsərində təsvir olunan bütün fiqurların türkcə örnəkləri mövcuddur. Buradan da belə qənaətə gəlmək olar ki, Süruri Vətənin risaləsi əsasında Rami tərəfindən qələmə alınmış ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid “Həqayıq-ül-hədayiq” əsərini dövrünün tələblərinə uyğun olaraq yenidən işləmiş, mükəmməlləşdirmiş, hər bir fiqura uyğun türkcə şeir nümunələri ilə zənginləşdirərək, Şərq poetikasına dair orijinal və geniş oxucu dairəsi üçün anlaşılıqlı bir əsər meydana gətirmişdir.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəsli **“Təşbehlər və onların semantikası”** adlanır. Burada Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsərində təşbeh və onun mənalari haqqında söylədiyi fikirlər yer alır. Belə ki, Süruri “Bəhrül-məarif” əsərinin üçüncü hissəsini “Məqaləyi-salisə təşbihat və “Ənis-ül-

---

²⁸ 27a بحرالمعارف

²⁹ 29b بحرالمعارف

üşşaq” bəyanındadır” adlandırmışdır³⁰. Əsərin böyük bir hissəsini əhatə edən üçüncü fəsildə təşbeh bədii fiquru ən xırda elementlərinə qədər incələnmişdir. Süruri burada ərəb, fars və türk şeirində işlənən onlarca təşbeh nümunələri verərək, şeirdə təşbehin işlədilməsi texnikasını izah etməyə çalışmışdır. Bununla yanaşı, o, Rami Təbrizinin “Ənis-ül-üşşaq” əsərinin poetikaya aid ən mükəmməl bir əsər olduğunu vurğulayaraq təşbehin bütün növlərinin məhz bu poetik nümunədə uğurla tətbiq olunduğunu qeyd etmişdir. Bundan başqa, Süruri, öz şeirlərində ən gözəl təşbeh nümunələri yaratmış, fars, ərəb və türk şairlərinin qəzəllərindən də çoxlu sayda nümunələr göstərmişdir. Yuxarıda gördük ki, Süruri təşbehə poetik fiqurlar içərisində yer ayırmış, onun müxtəlif növlərinin konkret misallarla izah etmişdir. Belə olan halda müəllifin yenidən təşbeh mövzusunda qayıdaraq, onu geniş şəkildə yenidən şərh etməsinin səbəbi nədir? Məsələ burasındadır ki, fars nəzəriyyəçilərindən fərqli olaraq, ərəb filoloqları təşbehə sadəcə ədəbi fiqur deyil, bədii nitqin təbii (substansial) xüsusiyyəti hesab edirdilər. Görünür bu üzəndən Süruri də təşbehə həmin aspektdə nəzərdən keçirməyi vacib bilmiş, konkret təsnifat əsasında bir növ klassik poeziyanın təşbehlər kataloqunu təqdim etmişdir. Bu isə orta əsrlər şeirinin obrazlar sistemini araşdırmaq baxımından misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Süruri, qeyd etdiyi kimi, əsərinin bu hissəsini iyirmi səkkiz baba ayırmış və hər babı da iki hissəyə, yarımfəsilə bölmüşdür. Hər babın birinci yarımfəslində yalnız ərəb dilində olan sözlərin yardımı ilə qurulan təşbeh nümunələri, ikincidə isə Sürurinin ümumilikdə “əcəm” adlandırdığı türk və fars sözləri ilə qurulan təşbeh nümunələri incələnmişdir. Müəllif hər bir babda qadın gözəlliyinə, daha doğrusu bu gözəlliyi, qadın bədəninin müxtəlif üzvlərini vəsf edən zaman yaradılmış təşbehləri ayrı-ayrı bablarda–hissələrdə nümunə və izahlarla incələmişdir. Qeyd edək ki, Sürurinin bu yanaşması, yəni klassik şeiri (ilk növbədə qəzəli) “aşıq-məşuqə” dixofomiyası kontekstində nəzərdən keçirməsi müasir tədqiqatçıların elmi qənaətləri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, klassik türk poeziyasının görkəmli araşdıramacısı İ.V.Stebleva Baburun qəzəllərindən danışarkən, iri tematik komponentin–lirik qəhrəmanın məhəbbət hissələrinin tərənnümü və məşuqənin gözəlliyinin təsvirinin mövcudluğunu vurğulayaraq yazır: “Bu iki semantik mərkəzin ətrafında müəyyən leksika qruplaşır və bu da iki semantik sahənin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır”³¹. Süruri də təşbehləri həmin semantik sahələr əsasında nəzərdən

---

³⁰ 48a, بحر المعارف

³¹ Стеблева И. В. Семантика газелей Бабура. Москва, 1982, с. 14

keçirmiş beləliklə, klassik lirik poeziyanın struktur–məna paradigmasına adekvat elmi yanaşma nümayiş etdirmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin sonuncu yarım fəslə **“Klassik poetikada müəmma sənəti”** adlanır. Burada qeyd olunur ki, Süruri “Bəhrül-məarif” əsərinin təşbeh və digər bədii ifadə vasitələri ilə bağlı olan hissəsini tamamladıqdan sonra praktiki cəhətdən yazılması, oxunması və qavranması çətin olan, xüsusi qabiliyyət tələb edən nəzm nümunələrindən biri–müəmma haqqında da məlumat verməyi məqbul görür. Ümumiyyətlə, klassik Şərq ədəbiyyatında müəmma yaratmaq sənəti adlanan bu şeir yazmaq forması orta əsrlərdə geniş şəkildə yayılmışdı. Müəmma sənətinə biz, əsasən, Nizami, Xaqani, Qivam Mütərrizi, Zülfıqar Şirvani kimi XII-XIII əsrlərdə yaşamış görkəmli şairlərin əsərlərində təsadüf edirik. Bu dövrlərdə yaşamış bir çox şairlər də müəmma yaratmaqda qələmlərini sınamış və bu sahə ilə bağlı bir çox əsərlər də yazılmışdır³². Lakin müəmma xüsusi bir ədəbi janr kimi, XV əsrdən başlayaraq, geniş şəkildə işlənmişdir. Bu dövrdə şeirdə mürəkkəb mənalar işlətmək məharət sayıldığından şeir yaradıcılığında müəmmaya geniş yer verilmişdir. Təsadüfi deyil ki, Cami, Nəvai, Füzuli kimi böyük alim-şairlər öz poeziyalarında müəmmaya xüsusi yer vermiş və bu sənətin başqa alim və şairlər tərəfindən öyrənilməsində praktiki rol oynamış, bu sahə ilə bağlı əsərlər qələmə almışlar. Əbdürrəhman Cami bu sahə ilə bağlı üç əsər yazmışdır ki, “Müəmmayikəbir” bunlardan ən məşhurdur. Mir Hüseyn Nişapurinin “Müəmma” adlı bir əsəri də vardır ki, mənbələrdə olan məlumatlara görə o, bu əsəri Əlişir Nəvainin tapşırığı ilə qələmə almışdır. Müslihəddin Mustafa Sürurinin də şərh yazmış olduğu bu əsəri Cami yüksək qiymətləndirmiş və çox mürəkkəb, çözülməsinin çətin olduğunu qeyd etmişdir³³. XV-XVI əsrlərdə müəmma yaratmaq o qədər geniş yayılmışdır ki, bəzi şairlər özlərinə “Müəmmayikəbir” təxəllüsü belə götürmüşlər. Belə ki, Xosrov Dəhləvinin əsərlərini toplayan Mövlana Məhəmməd Müəmmayini buna misal göstərmək olar. Görkəmli Azərbaycan alimi Həmid Araslı qeyd edir ki, hətta orta əsrlər mədrəsələrində “elmi-müəmma” adlı xüsusi bir dərslər də keçirilmişdir. Məhəmməd Füzuli müəmmayin zərifliyindən, incəliyindən bəhs edərkən yazır: “Müəmma bütün şərtlərinə uyğun bir fikir ifadə edən bədii nəzm parçası olmalıdır”³⁴.

³² Sultanov Məmmədağa. Azərbaycan əlyazmaşünaslıq məsələləri. Bakı, 2000, s. 3-5

³³ Sultanov Məmmədağa. Azərbaycan əlyazmaşünaslıq məsələləri. Bakı, 2000, s. 3

³⁴ Araslı Həmid. “Füzulinin müəmmaları haqqında”, Ədəbiyyat Məcmuəsi, I cild Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1946, s. 28

“Bəhrül-məarif” əsərinin bir hissəsində bu mövzuya toxunan Süruri də yazır ki, bəzi ustad şairlər oxşar, nöqtəli və ya nöqtəsiz, əsasən dörd hərfli, tələffüzü zamanı dodağın və yaxud da dilin hərəkət etməyi, təkrar söylənən, yazılışı, oxunuşu, tələffüzü çətin olan, eyni hərflə başlayan, eyni hərflə bitən və s. kimi bu qəbildən olan söz və ibarələrin yardımı ilə qərribə formalı şeirlər, beytlər yazmışlar. Biz də bu kitabda onların bir çoxu haqqında məlumat və izahlar verməyə, bu cür beytlərin düzgün yazılış və oxunuş qaydalarını öyrətməyə çalışmışıq³⁵. Sonda qeyd olunur ki, ümumiyyətlə, dini, təsəvvüfi ədəbiyyatda hərflərlə bağlı xüsusiyyət və vasitələrlə az-çox qarşılaşmaqdayıq. Dolayısıyla bu cür əsərlərə daha dərindən nüfuz etmək, bu əsərləri daha dərindən öyrənmək üçün hərf və simvollarla əlaqəli çeşidli xüsusiyyətlərin bilinməsi, bu əsərlərə xüsusi bir diqqətlə yanaşma tələb edir. Müəmma və simvollarla dolu olan əsərlərə uğurlu bir şəkildə yazılmış şərhləri Sürurinin çağdaşları arasında elmi cəhətdən çox güclü bir şəxs olmasına böyük bir sübutdur. Tanınmış Azərbaycan alimi Məmmədəğa Sultanovun müəmma yaratmaq, müəmma çözmək sənəti ilə bağlı fikirlərinə diqqət etdikdə bizim bu qənaətimizin doğru olması bir daha təstiqlənir: “Müəmma yaratmaq və ya müəmma kəşf etmək yüksək sənətkarlıq qüdrəti və dərin elmi bilik tələb etdiyindən bu məsələyə ədəbiyyat aləmində məhz böyük istedadla malik olan şairlər girişmişlər”³⁶.

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” adlanan hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

XVI əsrin türk elmi-ədəbi fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Süruri dövrünün ən məhsuldar yaradıcı şəxsiyyətlərindən biri sayılır. Poetik istedadla malik olan alimin çoxlu elm sahələrini əhatə edən zəngin elmi yaradıcılığında “Bəhrül-məarif” əsəri xüsusi yer tutur. Klassik Şərq poeziyasının Mövlanə, Sədi və Hafiz kimi korifeylərinin əsərlərinə qiymətli şərhlər yazmış Sürurinin bu sahədəki erudisiyası və təhlil qabiliyyəti həmin əsərdə bütün parlaqlığı ilə özünü göstərməkdədir.

Məlumdur ki, ərəb poeziyasında təşəkkül tapan əruz vəznə uzun və qısa hecalar sisteminə söykəndiyindən onun türkdilli poeziyaya tətbiqi fərqli fonetik quruluş səbəbindən ciddi çətinliklər doğurmuş, orta əsrlərin bir çox ədəbi-nəzəri fikir sahibləri bu problemi çözmək üçün yollar axtarmışlar. XV–XVI əsrlərdə türkdilli poeziyanın coşqun inkişaf

---

³⁵ 112 b, بحر المعارف

³⁶ Sultanov Məmmədəğa. Azərbaycan əlyazmaşünaslıq məsələləri. Bakı, 2000, s. 3

mərhələsinə qədəm qoyması bu məsələni daha da aktuallaşdırmışdı. Əlişir Nəvainin “Mizanül-övzan”, Zəhirəddin Babur Şahın “Risaleyi-əruz” əsərləri məhz zamanın bu çağırışına cavab olaraq meydana gəlmişdi. Onların ardınca Süruri də “Bəhrül-məarif” əsərini qələmə alaraq, Şərq poetika təliminə türk düşüncəsinin töhfəsini əhəmiyyətli bir həddə çatdırmışdı.

Sürurinin dövründə türkdilli poeziyanın ağırlıq mərkəzi Azərbaycana, İraqa, Osmanlıya keçmiş, Füzuli kimi ümumşərq miqyaslı söz ustadı meydana çıxmışdı. Odur ki, əsasən cığataycanın bədii materialına əsaslanan Nəvai–Babur nəzəri irsi yeni reallığa uyşmurdu. Süruri fərqli dil şəraitində türk bədii təfəkkürünün yeni səviyyəsini əks etdirən bir nəzəriyyəçi kimi meydana çıxmış, artıq özünün obrazlar sistemini formalaşdıran türk şeirin çağırışına səs verərək, öz əsərində təkcə əruzun nəzəri əsaslarını şərh etməklə kifayətlənməyib, bədi elmini–poetik fiqurlar haqqında təlimi ana dilinin materialı əsasında işləyib sistemləşdirməyə çalışmışdır. Bu mənada Sürurinin nəzəri–estetik təlimi Azərbaycan və türk–Osmanlı ədəbiyyatları üçün daha doğma, daha adekvatdır.

“Bəhrül-məarif” nəzəri məsələlərə həsr olunsa da, praktik yönü ilə seçilən bir əsər kimi klassik analoqlarından fərqlənir. Belə ki, o, dövrünün yüksək təhsil sistemində türk poetikasına dair dərslük səciyyəsi daşımış, şeir aləminə qədəm qoyanlara, poetik ustalığın incəliklərinə vəqif olmaq istəyənlərə ünvanlanmışdır. Elə bu cəhəti, həmçinin tematik dairəsinin genişliyi onun böyük coğrafi arealda yayılmasına səbəb olmuşdur. Süruri orta əsr ənənəsinə və yaradıcılıq praktikasına uyğun olaraq sələflərinin, xüsusən Şərəfəddin Rami Təbrizinin əsərlərindən bəhrələnsə də, onlara yaradıcı yanaşma nümayiş etdirmiş, əsrlər boyu formalaşan nəzəri sistemə bir sıra yeniliklər gətirmişdir.

“Bəhrül-məarif” həm də faktiki materialların zənginliyi ilə digər analoji abidələrdən fərqlənir. Əsərdə ərəb, fars, türk dillərində 100-dən çox şairə məxsus 2165 beyt yer almışdır ki, bu da müəllifin klassik Şərq ədəbiyyatı xəzinəsinə hansı səviyyədə bələd olduğunun göstəricisidir.

Süruri öz əsərini mükəmməl bir struktur və aydın təsnifat prinsipləri əsasında qələmə almış, bir çox digər mənbələrdə müşahidə olunan qarşıqlıq, dolaşıqlıq və təkrarlara yol verməmişdir. Bununla belə əsərdə toxunulan problemlərin dairəsi üç “məqalə”nin (fəslin) başlığına çıxarılmış mövzulardan qat-qat genişdir. Burada təkcə əruz, qafiyə, poetik fiqurlar barədə deyil, nəsr, tərcümə məsələləri, klassik poeziyanın janrlar sistemi və s. haqqında yığcam və dəqiq mülahizələr öz əksini tapmışdır.

Əsər bədii ustalıq sənətinə həsr olunsa da, Süruri ədəbi yaradıcılığı poetik ustalığa münəcər etməmiş, şeirin ali duyğuları, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri tərənnüm etməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Türkdilli şeirdə əruzun bəhrləri və qəlibləri barədə Sürurinin qənaətlərinin Nəvainin əsərindəki fikirlərlə müqayisəsi “Bəhrül-məarif”in ədəbi praktikanı daha düzgün əks etdirdiyini, əruzvəznlı anadilli poeziyanın inkişaf perspektivlərinin daha dəqiq ifadə etdiyini göstərməkdədir. Həmin qənaətlərin müasir ədəbiyyatşünasların mülahizələri ilə üst-üstə düşməsi onların dərin elmi səciyyəindən xəbər verir.

“Bəhrül-məarif” əsərinin poetik fiqurlara aid olan hissəsi Sürurinin öz ana dilinin təəssübkeşi olduğunu, onun poetik imkanlar baxımından ərəbcə və farscadan əsla geri qalmadığına əminliyini nümayiş etdirir. XIV-XV əsrlərdə farsdilli poeziyada yüksək örnəkləri meydana çıxmış “qəsideyi-məsnu” formasına müraciət edən müəllif 81 beytlik şeirdə izahını verdiyi bütün poetik fiqurları işlətməmiş, bununla türkcə ədəbi praktikada mövcud olmayan, yaxud nadir hallarda müraciət edilən bədii sənətlərin tətbiqinə yol açmışdır. Bədii səviyyəsi normal və kifayət qədər anlaşıqlı olan həmin qəsidə klassik poetik fiqurların öyrənilməsi və tədrisində bu gün də istifadə oluna bilər.

Bütün bunlar Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsərinin klassik türkdilli poetik əsərlər içərisində son dərəcə mühüm bir yer tutduğunu aşkarlamaqla yanaşı, onun nəşrinin, daha geniş araşdırma dairəsinə daxil edilməsinin zəruriliyini də nümayiş etdirir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu və müddəaları isə aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

1. K.Məmməd zadə. Müslihəddin Mustafa Süruri haqqında. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. AMEA Əlyazmalar İnstitutu IX elmi konfransının materialları. Bakı: 2004, s. 92-95
2. K.Məmməd zadə. Müslihəddin Mustafa Sürurinin həyat və yaradıcılığı. Elmi Axtarışlar, XXX. Bakı: 2007, s.157-159
3. K. Məmməd zadə. Müslihəddin Mustafa Sürurinin əsərləri və “Bəhrül-məarif”. Elmi Axtarışlar, XXXII. Bakı: 2007, s. 189-194
4. K.Məmməd zadə. Mövlanə Cəlaləddin Rumi “Məsnəvi”sinə yazılmış şərhlər. Elmi Axtarışlar, XXXV. Bakı: 2007, s.121-125
5. K.Məmməd zadə. Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Sürurinin Bakı əlyazmaları. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri, XI. Bakı: 2008, s. 352-357

6. K. Məmmədşadə. Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Sürurinin həyatı, esərleri və AMEA Elyazmalar Enstitütüsündə korunan esərlerinin elyazma nüshaları. Doğu Araştırmaları Dergisi, 2. sayı. İstanbul Universiteti. İstanbul, 2009, s.131-143
7. K. Məmmədşadə. Müslihəddin Mustafa Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsəri və əsərin Bakı nüsxəsi. Filologiya məsələləri, №-6 Bakı: 2009, s. 298-303
8. K. Məmmədşadə. Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Sürurinin şərh metodu və əsərlərindəki hürufizm. Filologiya məsələləri. Bakı: 2010, s. 254-261
9. K. Məmmədşadə. “Bəhrül-məarif” əsərinin əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. Bakı: 2013, s. 510-520
10. K.Məmmədşadə. Gelibolulu Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsərində müəmma sənəti, Filologiya məsələləri, №-5. Bakı: 2014, s. 381-389
11. K. Məmmədşadə. Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Süruri və onun ədəbi yaradıcılığı. Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, BDU, Bakı: 2014, s. 210-212
12. K. Məmmədşadə. Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Sürurinin “Bəhrül-məarif” əsərində nəzm, nəsr və bədii üslub haqqında görüşləri. Filologiya məsələləri, № 7, Bakı: 2014, s. 364-371

Каримулла Забулла оглы Мамедзаде

**ИССЛЕДОВАНИЕ ГЕЛИБОЛУЛУ МУСЛИХИДДИНА
МУСТАФА СУРУРИ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ «БАХРУЛ-
МААРИФ»**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена исследованию жизни и творчества великого тюркского поэта и ученого – Гелиболулу Муслихиддина Мустафа Сурури (XVI вв.). Объектом исследования является его поэтическое произведение «Бахрул-маариф».

Диссертация состоит из введения, трех глав (в целом, 10 подразделов), заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность и важность изучения темы, определены цель и задачи исследования, рассмотрены степень изученности проблемы, методологическая основа исследования, научная новизна, теоретическая и практическая значимость диссертации.

В первой главе диссертации, состоящей из трех разделов, исследованы эпоха, жизнь и творческое наследие М.М.Сурури. Также рассмотрены основные аспекты формирования его творческой личности, которые помогают углубленному изучению его произведений.

Вторая глава работы, состоящая из двух разделов, посвящена месту и значимости произведения «Бахрул-маариф» среди тюркоязычных научных произведений по поэтике. Также подробному изучению подвержены рукописи «Бахрул-маариф».

В третьей главе диссертации, состоящей из пяти разделов, исследованы структура и тематика «Бахрул-маариф».

В заключении подведены итоги исследования и сделаны соответствующие выводы.

Karimulla Mamedzade Zabulla oglu

**THE INVESTIGATION OF GELIBOLULU MUSLIHADDIN
MUSTAFA SURURI AND HIS WORK OF
“BAHRUL-MAARIF”**

SUMMARY

The dissertation is devoted to the investigation of life and creativity of Gelibolulu Muslihaddin Mustafa Sururi (16th century) – the greatest Turkish poet and scientist. The object of the study is his poetical creative work of “Bahrul-maarif”.

The work consists of an introduction, three chapters (10 paragraphs), conclusion and bibliography.

In the introduction were considered the urgency of the theme, the purpose and objectives of the study, the degree of scrutiny of the problem, the methodological basis of research, scientific novelty, theoretical and practical significance of the dissertation.

The first chapter, which consists of three paragraphs, studied the era, the life and the creative heritage of M.M.Sururi. Also examined the main aspects of formation of his creative personality, what help us to understand more deeply the works of poet.

The second chapter, which consists of two paragraphs, devoted to the place and significance of work of “Bahrul-maarif” between scientific works, written in the national language on poetics. At the same time detailed search manuscripts of work of “Bahrul-maarif”.

The third chapter of the thesis consists of five paragraphs, studied the structure and themes of “Bahrul-maarif”.

All generalized reviews, as a result of the investigation have been reflected in the conclusion part of the dissertation work.

На правах рукописи

КЕРИМУЛЛА ЗАБУЛЛА оглы МАМЕДЗАДЕ

**ИССЛЕДОВАНИЕ ГЕЛИБОЛУЛУ МУСЛИХИДДИНА
МУСТАФА СУРУРИ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ «БАХРУЛ-
МААРИФ»**

**5717.01- Литература тюркских народов
5721.01-Текстология, изучение старых
рукописей по духовному и
культурному наследию (перевод,
исследование и приготовление к печати)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2016